

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSTİQAMƏT BİLDİRƏN QOŞMALARIN SEMANTİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aytən Arzulla qızı Əhmədova

GDU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

83-aytan@mail.ru

Xülasə

Qoşmaların sinonimliyi özünün məhsuldarlığı ilə seçilir. Belə ki, qoşmalar müxtəlif mənə qruplarına bölünür ki, onların hər birində bir neçə qoşma vardır. Bir qrupda olan qoşmalar eyni çaları yaratmağa xidmət etdiyindən onlar cümlədə də, əsas etibarilə bir-birini əvəz edə bilər və sinonimik cərgə

yaradırlar. Bu tip qoşmalara “*tərəf, doğru, sarı, qarşı*”-nı göstərmək olar. Bu sözlərdə ilkin semantik mənanı təsəvvür etmək çətin deyil. Ərəb dilindən olan “*tərəf*” sözü məkan məzmununu bildirir və dilimizdə həm isim, həm qoşma kimi işlənir. Bu sinonimik cərgədə “*doğru*” və “*sarı*” qoşmaları da ilkin semantikasındakı məkan məzmununa malikdir. “*Doğru*” qoşmasının etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin söz *teq-ür-ü* feili bağlama formasında “*dəymək, toxunmaq*” mənasında olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qoşmalar, istiqamət çaları, semantikas, qrammatik xüsusiyyəti.

Abstract

The synonymy of the adpositions is distinguished by its productivity. Thus, the adpositions are divided into different meaning groups, each of which has several couplets. Since the adpositions in one group serve to create the same tone, they can basically replace each other in the sentence and create a synonymous line. Examples of this type of adpositions are “*tərəf, doğru, sarı, qarşı*”. It is not difficult to imagine the original semantic meaning in these words. The word “*tərəf*” from the Arabic language means spatial content and is used as both noun and adposition in our language. In this synonymous line, the adpositions “*doğru*” and “*sarı*” also have a spatial content in their original semantics. Although there are different opinions about the etymology of the adposition “*doğru*” the majority of Turkologists are of the opinion that the same word means “*to touch*” in the form of the gerund *teg-ür-ü*.

Key words: Azerbaijani language, adpositions, directional shades, semantics, grammatical features.

Azərbaycan dilində istiqamət çaları yaradan qoşmalar bunlardır: “*tərəf, doğru, sarı, qarşı*”. Bu sözlərdə ilkin semantik mənanı təsəvvür etmək çətin deyil. Ərəb dilindən olan “*tərəf*” sözü məkan məzmununu bildirir və dilimizdə həm isim, həm qoşma kimi işlənir. Əslində bəzən birinci söz əvəzinə, bu sözün yönlük hal şəkilçisi ilə işlənməsi də (*evə tərəf – ev tərəfə*) həmin mənanı bildirməsi ilə əlaqədardır. Bu söz isim kimi ya birləşmə tərkibində (*bizim tərəf, hər tərəf...*), ya da ayrılıqda cəm şəkilçisi ilə işlənir (*tərəflər razılığa gəldilər*) ki, bu zaman fərqli çalara malik olur. Qeyd edək ki, qoşma kimi bu söz başqa sözlə əlaqədə artıq fərqli leksik məna funksiyası daşıyır, daha doğrusu, istiqamət məzmununu aşılıyır ki, bu da ilkin məna ilə, yəni məkan mənası ilə bilavasitə əlaqədardır.

Bu sinonimik cərgədə “*doğru*” və “*sarı*” qoşmaları da ilkin semantikasındakı məkan məzmununa malikdir. Bu məzmun həmin sözlərin həm birinci, həm ikinci komponenti ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, tarixən türk dillərində *-qaru, -qarü, -ru, -rü* istiqamət məzmunlu şəkilçi olmuşdur (10, səh. 281-282). Hətta bu şəkilçi tarixi yönlük hal şəkilçisi kimi də təqdim olunmuşdur. Bu şəkilçi istiqamət məzmununda məkan anlayışının yaranmasında iştirak edir və bu yolla yaranan müvafiq sözlər müasir dilimizdə də işləkdir. “*Ora, bura, içəri, geri*” və s. sözlər bu qəbildəndir. Bəzi türkoloji əsərlərdə bu tiptən olan qoşmaları hətta *-ra, -ru* tipli zərf qrupundan olan qoşmalar adlandırırlar (11, səh. 495).

“*Doğru*” qoşmasının etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin söz *teq-ür-ü* feili bağlama formasında “*dəymək, toxunmaq*” mənasında olmuşdur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu qoşma qədim türk abidələrində yoxdur (7, səh 36), amma müvafiq sifətin həmin abidələrdə işlədildiyi faktı da göstərilir (4, səh. 106). Fikrimizcə, burada həm məkan məzmunlu leksik vahid, həm də istiqamət məzmunlu şəkilçinin birləşməsi məkanı istiqamət məzmununu daha da qüvvətləndirmişdir. Ona görə də həmin sözdən təcrid yolu ilə yaranmış qoşma məhz istiqamət məzmununu formalaşdırır.

Lakin demək lazımdır ki, istiqamət anlayışının özü çoxməzmunludur, müxtəlif semantik çalarlarda istiqamət ümumi məzmun kimi çıxış edə bilər ki, burada məkan və zaman aparıcı yerə malikdir. Bu fikir eyni zamanda “*doğru*” qoşmasına da aiddir. Belə ki, bu qoşma zaman mənalı sözlərlə işləndikdə temporal məna çalarını formalaşdırır. Məsələn: *Axşama doğru hava soyumağa başladı*. Burada qoşma işlədilməsə, cümlənin məzmununda qeyri- dəqiqlik meydana çıxmış olar, yaxud qoşma və hal şəkilçisiz işlədilsə zaman məzmununda fərqlilik meydana çıxmış olar, ona görə də bu məqamda qoşma zamana görə dəqiqləşmənin yaranmasına xidmət edir.

“*Sarı*” qoşmasının eyni məzmununda sinonimliyi də bu sözün mənşəyi ilə bağlıdır. Müasir dilimizdə bu qoşma məkana istiqamət məzmununu aşılıyır. Bu söz haqqında da türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır,

lakin, düşünürəm ki, F. Zeynalovun V.V.Radlova əsaslanıb söylədiyi mülahizə daha məntiqidir. Müəllifin fikrincə, “*sonra*” qoşması tarixən “*sən*” əvəzliyi və istiqamət məzmunlu qədim yönlük hal şəkilçisi –*ru* morfeminin birləşməsinin məhsuludur.

Bu qoşma müasir danışq dilində, xüsusən dialektlərdə başqa mənə çalarlarının da yaranmasında iştirak edir; belə ki, çıxışlıq halda olan sözə qoşularaq, səbəb, məqsəd çaları da yaradır və “*yana, ötrü*”, bəzən də “*görə*” qoşmalarının sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: *Mən uşaxdan sarı gəlmişəm; Görrəm çox darıxırsan uşaxlardan sarı* (5, səh. 22).

İstiqamət məzmunlu qoşmalardan biri də “*qarşı*” sözüdür. Bu qoşma haqqında danışarkən onu “Müasir türk dillərində *doğru/sarı* qoşmalarının vəzifəsini ifa edən, müəyyən obyektə tərəf yönəlmiş istiqaməti bildirən qoşmalardan biri” kimi adlandırırlar (9, səh. 119). Bu söz qoşma kimi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində nisbətən sonradan formalaşmışdır. Türkoloqların əksəriyyəti bu sözün tarixən “*kara*” (bax) feilindən yaranmışdır.

Mənşə məzmununa görə əvvəlki qoşmalardan fərqlənən bu söz sinonimlik cəhətdən də onlardan ayrılır. Tədqiqatçılar bu qoşmanın müxtəlif mənə çaları yaratdığını qeyd edirlər: a) heç bir ziddiyyət, qarşılıq bildirmədən mütəqabillik məzmunu ifadə edir; b) heç bir ziddiyyət bildirmədən istiqamət-yönəlmə məzmunu ifadə edir; c) tam ziddiyyət bildirir; ç) müqabillik məzmunu ifadə edir; d) ziddiyyətli yönəlmə məzmununu bildirir (2, səh. 225-226). Bəzi türk dillərində hətta zaman və mücərrəd anlayış bildirdiyi qeyd olunur (9, səh.121). Bəzi əsərlərdə isə həmin qoşmanın yalnız qarşılaşdırma, ziddiyyət məzmunu yaratdığı göstərilir (3, səh. 341).

Bu izahlardan belə görünür ki, “*qarşı*” qoşması yalnız bir məzmununda –istiqamət məzmununda qeyd edilən digər qoşmalarla sinonimlik təşkil edir. Lakin onu demək lazımdır ki, “*qarşı*” qoşmasının “heç bir ziddiyyət bildirmədən istiqamət-yönəlmə ifadə etməsi” digərlərinin istiqamət məzmunu bildirməsindən fərqlənir. Belə ki, digər qoşmalarda istiqamət məzmunu, bir qayda olaraq, məkanla bağlıdır. Ona görə də ilk üç qoşma bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn: *Sadiq əsəbi halda qapıya doğru (sarı, tərəf) addımladı* (H. İbrahimov).

“*Qarşı*” qoşmasının istiqamət bildirməsi faktına aid bu tip misallar göstərilir: *Maya Pərşanın sözlərində Şirzadə qarşı qərribə bir ərk və tənə olduğunu hiss etdi* (M.İbrahimov); *Şirzadənin Salatına sərt cavab verməsi Rüstəm kişiye xoş gəldi, ona qarşı hörmətini artırdı* (M.İbrahimov) (2, səh. 225-226).

Göründüyü kimi, misalların heç birində məkan məzmunu yoxdur, lakin mücərrəd şəkildə istiqamət-yönəlmə məzmunu özünü göstərir. Bu baxımdan da əvvəlki üç qoşma həmin mövqedə bu qoşmanı əvəz edə bilmir. Təsədüfi deyil ki, dil tarixinə dair əsərlərdə ilk üç qoşma sinonim kimi təqdim edilsə də, bu cərgədə “*qarşı*” qoşması qeyd edilmir, bu qoşma yalnız ziddiyyət və qarşılıq bildirən qoşma kimi öyrənilir (6, səh. 196; 8, səh. 330).

Deməli, istiqamət bildirmə baxımdan sinonim kimi təqdim olunmuş həmin dörd qoşma məzmun qoşulduqları sözə verdiyi mənə çalarına görə tam sinonim hesab edilə bilməz; belə ki, “*tərəf, doğru, sarı*” qoşmaları həm funksional, həm də yaratdığı mənə çalarına görə bir-birini əvəz edə bilən sinonimlər olduğu halda, “*qarşı*” qoşmasının digər qoşmalarla sinonimliyi tam deyil. Onlar funksional cəhətdən sinonim bir qrupda birləşsələr də, semantik baxımdan sinonim ola bilmir.

Lakin “*qarşı*” qoşmasının bəzən “*əvəzinə*” qoşmasını əvəz etməsi faktı ilə rastlaşırıq. Bu fakta diqqəti cəlb edən M.Adilov bunun ədəbi dilin digər sahələri üçün deyil, yalnız qəzet dili üçün xarakterik olduğunu və rus dilini təsiri ilə meydana çıxdığını qeyd edir və belə misal verir: *Nizami adına kolxozda 72 hektara qarşı 10 hektar, Sabir adına kolxozda 106 hektar əvəzinə 10 hektar, M.S.Ordubadi adına sovxozda 115 hektardan 98 hektar şum qaldırmışdır* (1, səh. 204). Hətta bir cümlə daxilində sinonimik münasibətdə “*qarşı*” və “*əvəzinə*” qoşmalarının işlədilməsi məqbul hesab edilir. Lakin bu cür əvəzlənmə məhz bu məqamda ola bilər, başqa halda bu mümkün deyil və qoşma ilə bağlı heç bir əsərdə bu qoşmaların sinonim münasibətdə olduğu qeyd edilmir.

Azərbaycan dilində elə qoşmalar vardır ki, əsas mənə çaları ilə yanaşı, bəzən sintaktik mühitdə başqa çalar da yarada bilər. Məsələn, “*tərəf, doğru, sarı*” qoşmaları istiqamət çaları yaradır, lakin müvafiq qrammatik formada zaman məzmunlu sözlərə qoşulduqda zaman çalarını dəqiqləşdirir (*axşama doğru*). Bu mövqeyində həmin qoşmaların omonimliyindən danışmaq olmaz; burada qoşmanın çoxmənalılığı daha üstün şəkildə özünü göstərir, çünki eyni formada müxtəlif funksionallıq yox, yalnız çalar fərqi vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Adilov M. Əsərləri. I cild, Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 308 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
4. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı: APİ nəşri, 1992, 128 s.
5. Manafov N.R., Behbudov C.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1992, 85 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Maarif, 1990, 376 s.
7. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APİ nəşri, 1981, 100 s.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 458 s.
9. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
10. Серебренников Б.А. О некоторых проблемах исторических морфологии тюркских языков. – в кн. Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971, 211 с.
11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. «Наука», Москва, 1988, 560 с.